

Л.М. Маленко

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І КРИМСЬКА ВІЙНА

Поетапне вирішення Росією протягом XVIII – XIX століть одного з головних зовнішньополітичних завдань так званого "східного питання" і поступова втрата Туреччиною підлеглих територій спричинили часті та кровопролитні війни двох імперій. Осторонь не залишилися й європейські країни – Великобританія, Франція, яким було не до вподоби зміцнення міжнародного авторитету російської держави та розширення нею своїх володінь за рахунок приєднання нових земель. Черговий конфлікт у 1853 році між Росією та Туреччиною, який загострився через дозвіл Османської імперії вийти в протоку Дарданелли англо-французькій ескадрі і відповідь на цей крок Російської імперії – ввід військ в Дунайські князівства – Молдавію та Валахію – вилився у нову війну. 4 жовтня 1853 року турецький султан, отримавши відмову на вимогу повернути князівства, оголосив війну Росії, а 20 жовтня і російський уряд сповістив про стан війни з Туреччиною. Поступово бойові дії розгорнулися на Кавказі, Балканах, Криму, Чорному та Азовському морях, почасти на Балтиці і Тихому океані.

Однією з особливостей Східної війни була активна участь у ній козацьких військових частин та підрозділів. У складі російської армії, що нараховувала близько 700 тис. чол. знаходилось 90 козацьких полків, із яких у бойових діях брали участь 29 кінних полків, 4 піші батальйони, 13 артилерійських батареї та інші менші підрозділи [1.-С.176-177]. У ході воєнної кампанії козацькі військові частини брали участь у всіх значних битвах. За мужність і відвагу, виявлену козаками в боях, три козацькі війська Російської імперії – Донське, Азовське, Чорноморське – були нагороджені Георгіївськими стягами з надписом: "За хоробрість і зразкову службу у війні проти французів, англійців і турків у 1853, 1854, 1855, 1856 роках". Полкові та батальйонні Георгіївські знамена отримали 3 полки і 2 батальйони; військові відзнаки на головні убори – 3 полки і 2 кінні батареї; 7-ма кінна батарея Донського козацького війська була відзначена 4-ма срібними Георгіївськими трубами і золотими петлицями "За військову відзнаку" на комірцях і обшлагах офіцерських мундирів.

Визнання російським урядом військових заслуг козацтва цілком заслужене. Адже крім участі козацьких військових підрозділів на різних ділянках театру бойових дій (від Балтики до Тихого океану і за кордоном), на населення вищезгаданих іррегулярних формувань повністю покладалася й охорона берега Чорного моря в межах Новоросійська – Тамані та Азовського узбережжя. З огляду на розгортання воєнної кампанії на Кавказі, в Приазов'ї, Криму та кількісний склад Донського і Чорноморського козацьких формувань основний тягар війни у захисті зазначених територій ліг на плечі населення саме цих військ. Загальне командування іррегулярними формуваннями було ввірене наказному отаману Донського козацького війська генерал-ад'ютанту Хомутову.

Поряд з Чорноморським та Донським козацьким військами не менш гучною славою себе покрили у Кримській кампанії і південноукраїнські козацькі формування – Азовське та Дунайське.

Азовське козацьке військо у середині XIX століття було найменшим іррегулярним формуванням Російської імперії. У роки війни воно змогло виставити тільки 1.920 осіб [2.-Арк.114; 3.-С.75]. Фактично це було все доросле чоловіче населення війська, здатне носити зброю. В це число увійшли й офіцери та частково малолітки – юнаки до 17 років, що несли службу в межах військових земель.

Військові землі Азовського іррегулярного формування розташовувалися на узбережжі Азовського моря, між Бердянськом і Маріуполем. Вони були віддалені від кордонів і до Східної війни осередків бойових дій. Однак поселення азовців серед мирного населення, на добре

освоєній і щільно заселеній території не завадило козакам виконувати своє основне військове призначення. Ще у 1837 році козакам Азовського війська була визначена зовнішня служба. Вони мали охороняти східне узбережжя Чорного моря та забезпечувати сполучення між укріпленнями Чорноморської берегової лінії. Коли азовці прибули на Кавказ, укріпленої лінії не існувало. Її необхідно було збудувати. Тому азовські козаки брали найактивнішу участь у відвоюванні вигідних для будівництва укріплень місць, а згодом забезпечувати морське сполучення між фортами, сприяли припиненню зносин турецьких контрабандистів із гірськими народами Кавказу. Після проведеної реорганізації та розподілу Азовської флотилії на два відділення у 1845 році морські команди з азовців продовжували служити на Чорному морі, охороняючи певні ділянки російського кордону. Перше відділення у складі 7 старших і молодших офіцерів та 147 козаків патрулювало східний берег Чорного моря від Анапи до Навагінського укріплення, друге, в кількості 20 старших і молодших офіцерів та 164 козаків [2.-Арк.114; 3.-С.75], – від укріплення Святого Духа до форту Святого Миколи. До Кримської кампанії азовські козаки зарекомендували себе мужніми і відважними матросами, які, за висловлюванням генерала М.М. Раєвського "зробилися заповзяними і страшними для контрабандистів і черкеських галер" [4.-С.359]. Успіхи азовців у патрулюванні дали підстави військовому командуванню Чорноморської берегової лінії в особі її начальника розробити проект, згідно з яким козаків Азовського війська мали оселити на східному березі Чорного моря від Мінгрелії до гирла Кубані, за винятком скелястих Гагр, і зробити їх головною опорою каботажної торгівлі в регіоні. Однак обставини, що склалися на Кавказі в кінці 30-х років XIX століття, та супротив окремих вищих військових сановників не дозволили впровадити його в життя.

Загострення стосунків Росії з Туреччиною, реальна загроза війни, присутність англо-французької ескадри в акваторії Чорного моря і неспроможність нечисленних гарнізонів самостійно захищатися від неприятеля змусили російський уряд удатися до тимчасової ліквідації укріплень Чорноморської берегової лінії. Азовські козаки, які брали саму активну участь у її будівництві, тепер мали разом із гарнізонами ліквідувати укріплення, засипати джерела питної води і т.п. Коли з усіх фортів були залишені тільки два – Анапа та Новоросійськ, на найвищому рівні було прийняте рішення і щодо подальшої долі Азовської флотилії. Слід зазначити, що з ліквідацією Чорноморської кордонної лінії був звужений район можливих воєнних дій при захисті Чорноморського узбережжя. Територія, що могла піддатися нападу ворожої ескадри, обмежувалася ділянкою кордону від Новоросійська до Керчі і Тамані. Власне захисту підлягали Таманський півострів та протока, а також Азовське узбережжя. Ось тоді й було вирішено загородити Азовською флотилією гирло Дону. Морські команди азовців добре впорались із цим завданням, перешкодивши намірам ворога водним шляхом проникнути в глиб півострова. Згодом козаки Азовської флотилії в складі армійських підрозділів брали участь у бойових діях. Вони були переведені до Новоросійська і зараховані до складу новоросійського гарнізону. Після ліквідації Новоросійського укріплення козаки азовських команд були приєднані до діючих проти ворога військових підрозділів регулярної армії і воювали на Кавказі та в Криму.

На саме Азовське військо покладалась оборона узбережжя Азовського моря, яка повинна була здійснюватися "місцевими засобами". Для виконання цього завдання іррегулярне формування виставило морський батальйон у складі 1 штаб-офіцера, 11 обер-офіцерів, 42 урядників та 722 козаків; піший батальйон з 1 штаб-офіцера, 5 обер-офіцерів, 25 урядників та 400 козаків (у його склад увійшла навчальна команда); кінну сотню з 3 обер-офіцерів, 7 урядників та 104 козаків [2.-Арк.114]. Служити пішли всі чоловіки козацького війська, крім поранених, старих козаків та малоліток. У станицях залишилися тільки жінки, старики, діти. Юнаки до 17 років, що входили до учбової команди та відбували "посиденьки" по війську, створювали по станицях загони самооборони для захисту військових земель у разі нападу

ворога на козацькі населені пункти.

Військові підрозділи Азовського козацького з'єднання досить ефективно охороняли узбережжя Азовського моря. Так, на початку 1855 року союзники Туреччини спішно готували експедицію в Азовське море. Її метою було захопити та взяти під контроль вихід у море. Корись від успішно виконаної операції була очевидною – порушити морські сполучення між Кримом і азовськими портами та перервати сухопутні комунікації, що зв'язують Кримський півострів через Арбатську стрілку з усією країною. Вже 12 (24) травня англо-французька ескадра в кількості 57 кораблів (близько 17 400 чол.) підійшла до Керчі. Не зустрівши там опору з боку малочисленого російського гарнізону, ворожа ескадра направилась у напрямку до незахищеного Бердянська. На своєму шляху неприятель обстріляв Маріуполь, потім Петровську станицю Азовського козацького війська, Бердянськ, Криву Косу [5.-С.126]. Обстріли з кораблів противника спричиняли великі пожежі в населених пунктах, у вогні яких горіли продовольчі магазини, склади, будівлі різного призначення, судна та рибальські човни, що стояли біля пристаней. Однак спроби союзників висадити десанти на шляху слідування морської ескадри по Азовському морю закінчувалися нищівними поразками. Показовою в цьому плані була спроба англо-французької ескадри висадити десант біля Петровського посаду. Коли кораблі ворожої флотилії підійшли до Петровська і стали на рейді, командування англо-французької ескадри з огляду на чисельну перевагу в силі і в озброєнні потребувало від захисників посаду – козаків Азовського війська – здатися без бою. Азовці відмовилися це зробити, і тоді неприятель, обстрілявши Петровськ, підготував чисельний десант до висадки. Від пароплавів у напрямку до берега відійшло близько 100 човнів. Та до берега вони так і не добрався. Азовці з успіхом відкинули ворожий десант назад у море і змусили ескадру повернути у напрямку до Таганрога, де полки донських козаків спішно зводили батареї для захисту міста.

Після завершення Кримської кампанії в 1856 році всі військові підрозділи Азовського козацького війська були розформовані. На службі залишилися тільки азовські команди, які продовжували патрулювати східне узбережжя Чорного моря. За участь у війні Азовське військо отримало найвищу нагороду, яку на той час могло отримати військово формування, – Георгіївський прапор з надписом: "За хоробрість і зразкову службу у війні проти французів, англійців і турків у 1853, 1854, 1855, 1856 роках" [6.-Арк.146].

Для козаків Дунайського війська Східна війна стала справжнім випробуванням. Іррегулярне формування з моменту свого створення і до початку Кримської кампанії мало серйозні проблеми з комплектацією військових підрозділів. З оселенням дунайців у Бессарабії планувалося створити 2 полки. Їх комплектування мало відбуватися за штатом Чорноморського козацького війська, згідно з яким полк мав нараховувати не менше 550 рядових козаків. Дуже скоро виявилось, що козацьке формування здатне виставити тільки 206 чоловіків, придатних до військової служби [7.-С.73]. За штатом сформувати полки вдалося лише в 1836 році. Однак військо й надалі відчувало гостру нестачу в служилому козацтві. З прийняттям у 1844 році "Положення про Дунайське козацьке військо" полки мали бути шестисотенними. Укомплектувати їх до війни так і не вдалося. Кримська кампанія для Дунайського іррегулярного формування вимагала концентрації всіх людських та матеріальних ресурсів. Служити пішли всі чоловіки, здатні носити зброю, та волонтери. У 1854 році Дунайське іррегулярне формування виставило 2 полки у кількості 4 офіцерів, 135 урядників, 130 приказних, 1 970 козаків [7.-С.76]. З огляду на те, що Бессарабія, а отже і військові землі, могли стати театром бойових дій, наказного отамана Дунайського війська І.Є. Гангардт клопотався перед командуючим Південною армією князем М.Д. Горчаковим про сформування третього резервного полку. Дозвіл було отримано. Сформований на час війни полк нараховував 4 офіцерів, 50 урядників, 32 приказних та 886 козаків [7.-С.76]. На нього покладалася охорона кордону по Дунаю та бессарабського берега Чорного моря. Частина

полку була направлена в Акерман на випадок нападу ворога на місто і для захисту гирла Дністра між Акерманом, Бугазом, Шалабатом.

1-й та 2-й Дунайські полки не використовувалися цілісними військовими одиницями. Чотири сотні 1-го полку перебували у складі 3-го армійського корпусу. Їх було розділено на три загони і визначено завдання: першому було наказано зайняти аванпости на дунайських островах; другий ніс службу в Ізмаїлі, Ісакчі, Тульчі та допомагав на переправі російських військ через Дунай; третій загін дунайців у складі загону генерала О. Ушакова діяв за Дунаєм у якості спеціальної артилерійської команди, яка мала на озброєнні вісім ракетних установок. Оцінюючу службу цих загонів наказний отаман Дунайського формування писав: "Набіги на Бабадаг і безперервне заняття кордонів за Дунаєм; молодецький склад та відвага ракетної команди в князівствах... щоденні перестрілки в гирлі, на островах Леті і Четал та інших узбережжях доводять, що військо Дунайське необхідне" [8.-Арк.17; 7.-С.88].

Сотні 2-го Дунайського полку входили до складу гарнізону, який захищав Одесу. Вони діяли на кордонній й аванпостній лінії від Карантинної гавані до Люстдорфу і далі аж до гирла Дністра. Особливо відзначилися дунайці під час оборони Одеси у квітні 1854 року. Сучасники цих подій писали: "Пароплав сів так близько до високого берега, що його гармати не могли стріляти. Кілька пострілів нашої кінної батареї і сотні дунайських козаків примусили англійців зняти свій прапор" [9.-С.60]; "Небувала справа! Козаки взяли у полон пароплав!" [10.-С.46; 9.-С.60]. У квітні 1854 року під час облоги Одеси дунайці разом із залогою міста обстрілювали англо-французьку ескадру. Один із англійських фрегатів "Тигр" сів на міліну і не міг відстрілюватися. Російська кінна батарея випустила декілька снарядів, пошкодивши фрегат, і тоді на човнах для прийняття полонених були відправлені дунайські козаки. Ще не встиг командир 2-го Дунайського полку В. Тихановий добратися на окраїну міста, а козаки вже вели у напрямку до військового штабу полонений екіпаж англійського фрегату. Не меншу відвагу і мужність дунайці 2-го полку проявили і в травні 1854 року при обстрілі англо-французької ескадри. Відзнакою бойових заслуг козаків дунайських полків стало нагородження їх штандартами "За хоробрість". Тоді ж військові чини Дунайського іррегулярного формування були зрівняні в правах і привілеях з військовими регулярних кавалерійських частин [11.-Арк.25,27; 7.-С.87].

Слід зазначити, що сотні дунайських полків ще забезпечували зв'язок між військовими частинами на відстані Очаків – Миколаїв, служили в самому Миколаєві та Херсоні. Для несення внутрішньої служби та охорони військових земель у формуванні були створені з одужуючих після поранення, літніх чоловіків та малоліток 10 команд (256 козаків).

550 козаків із 1-го та 2-го дунайських полків Східна війна застала на Кавказі у фортеці Грозній. З лютого 1847 року згідно з наказом Миколи I з Дунайського іррегулярного формування на Кавказ із включенням до складу Окремого Кавказького корпусу відправлялося дві козацькі сотні для проходження зовнішньої служби. Перші 289 дунайських козаків, мужньо відслуживши до 1850 року, повернулися до Бессарабії. Їх змінив другий загін дунайців під командою військового старшини М. Томачинського у кількості 284 осіб. Коли термін служби цих двох дунайських сотень збігав до кінця і їм на зміну прийшов третій загін із Дунайського війська під командою сотника В. Губіна у кількості 266 осіб [7.-С.84], кавказьке командування не дозволило попереднім двом сотням дунайців, які мали повернутися у військо на пільгові роки, відбути до Бессарабії. Так, чотири сотні козаків Дунайського війська всю Кримську кампанію провели на Кавказі, воюючи переважно на лівому фланзі Кавказької лінії. До своїх домівок дунайцям було дозволено повернутися лише після закінчення війни. Повертаючись у 1856 році до Бессарабії, вони ще мали конвоювати полонених Карського гарнізону від Моздока до Новочеркаська.

Після закінчення Кримської кампанії, в якій козаки Дунайського іррегулярного формування брали саму активну участь, було розформовано третій резервний полк. 1-й та 2-й

полки продовжували нести традиційну внутрішню та кордонну службу. Оскільки за Празьким миром 1856 року від Росії відійшла придунайська частина Бессарабії, то дунайські козаки спочатку були відправлені до демаркаційної комісії для допомоги у визначенні нового кордону, а з 1857 року вони вже охороняли ділянку російського кордону на лінії Болград – Тарабунари і далі по Чорноморському узбережжю. З 1857 року дунайці на Кавказ не відправлялися, у зв'язку з чим їм були розширені обов'язки щодо внутрішньої служби. Вони відбували службу на території Херсонської губернії та Бессарабії: несли городову службу в Одесі; тримали команди при штабі Одеського військового округу та канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора; дунайські козацькі команди виконували поліційні функції в Одесі, Миколаєві, Акермані, Херсоні, Кишиневі, тощо.

Закінчення Східної війни не всилило в населення Російської імперії особливих надій та сподівань на краще життя. Поразка у війні, втрата територій, яскрава демонстрація переваги передових зарубіжних технологій, рівня життя та господарювання європейських країн вимагали кардинальних змін в країні. Південноукраїнське козацтво, яке на відміну від інших верств населення не було пасивним спостерігачем подій Кримської кампанії [12.-С.158-159], а самим активним її учасником, особливих надій на покращання свого становища, вирішення земельного питання не плекало. Навпаки, з тривогою чекало вирішення подальшої своєї долі. Під загрозою опинилося навіть саме існування козацьких військ на території Південної України. Так, за Празьким мирним договором 1856 року від Росії відійшла південно-західна придунайська частина Бессарабії, на якій розташовувалися козацькі станиця Миколаївка, хутори Парাপарі і Ново-Троїцьке, декілька земельних ділянок Дунайського війська. Уряд намагався вирішити земельне питання козацького формування, однак воно безповоротно втратило близько 9 тисяч десятин землі. Постійні клопотання наказного отамана Дунайського війська про розширення військових земель результатів не мали. Застереження отамана, що без додаткової землі козаки "ніколи не вийдуть з бідності" [7.-С.103], на чиновників різних рангів не діяли. Окремі вищі посадові особи почали висловлювати думки про необхідність переселення козаків з півдня України на Кавказ або ж ліквідації іррегулярних формувань.

У 1856 році на найвищому рівні обговорювалося питання про переведення азовських козаків в західне передгір'я Кавказького хребта. В травні 1857 року військовий міністр сповіщав головнокомандуючому Кавказькою армією волю імператора про необхідність переселення козаків Азовського війська на Кубань з метою надати можливість іррегулярному формуванню виконувати своє пряме призначення і тим самим послабити напружену ситуацію на півдні України, що виникла через присутність козацького війська. Кавказьке керівництво, в особі головнокомандуючого Кавказькою армією князя Барятинського, сповіщало Військове міністерство, що обставини краю не дозволяють оселити все Азовське військо на одній якійсь місцевості і надати йому статус окремого самостійного іррегулярного формування через нечисленність останнього [13.-С.180]. До уваги брались відсутність вільних, відвойованих у ході воєнної кампанії на Кавказі, земель та брак грошей для організації переселення азовців. Згідно з проектом, який розроблявся в 1856-57 роках по переселенню азовських козаків на Кубань, вони мали колонізувати територію, що ще частково належала натухайцям. Малочисельність війська, незнання місцевості змусили вище військове керівництво тимчасово відмовитися від поселення козаків Азовського війська на неповністю контрольованій російськими військами території.

Таким чином, південноукраїнське козацтво відіграло у Східній війні досить помітну роль. Військові заслуги козаків Азовського та Дунайського іррегулярних формувань у ході Кримської кампанії були визнані на державному рівні й достойно оцінені. Однак після закінчення війни доцільність існування козацьких військ на півдні України була поставлена під сумнів. Потреба у них як у військовій силі відпала з припиненням воєнних дій. Присутність козацьких формувань на півдні України, у розумінні уряду,

дестабілізувала обстановку в регіоні. Діяльність козаків, направлена на створення монолітної системи, яка могла б успішно відстоювати свою належність до козацького стану, з одного боку, і намагання нижчих верств населення Південної України приєднатися до козацьких з'єднань, які уособлювали собою традиції Запорозжя, з другого боку, напружували обстановку в регіоні. Незадоволення поміщиків перебуванням Азовського та Дунайського військ на півдні України додавали напруженості в краї і переконували вище керівництво в необхідності реорганізації чи ліквідації південноукраїнських козацьких формувань. Саме фактори соціально-економічного характеру, що створювали особливу специфіку регіону, були однією з головних причин переведення азовців на Кубань з приєднанням до складу кубанського козацтва та ліквідації Дунайського козацького війська.

Джерела та література:

1. Казачество. Энциклопедия / Редкол.: А.П. Федотов (гл. ред.) и др. – М., 2003.
2. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.405. – Оп. 6. – Спр. 15312.
3. Маленко Л. Азовське козацьке військо. (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000.
4. Щербина Ф. История Кубанського казачьего войска. – Екатеринодар, 1913. – Т. II.
5. Картины былого Тихого Дона: Краткий очерк истории войска Донского. – М., 1992. – Т. 2.
6. Державний архів Краснодарського краю. – Ф. 252. – Оп. 2. – Спр. 873.
7. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828 – 1866 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса, 1998.
8. Філія державного архіву Одеської області в Ізмаїлі. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 157.
9. Скальковский К. Бомбардирование Одессы // Щегольский альбом: Сб. ист. фактов, воспоминаний, записок. – Одесса, 1905.
10. Чижевич О.О. Воспоминания очевидца // Щегольский альбом: Сб. ист. фактов, воспоминаний, записок. – Одесса, 1905.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр. 55.
12. Гнедин Д.Г. Мои воспоминания // Русское Богатство. – 1893. – № 5.
13. Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – № 8.